

پژوهشی در ساختار معناشناسی قرآن

جلوه‌هایی از تناقض ظاهری در عبارتهای قرآنی

تألیف

محمد العبد

ترجمه

دکتر رقیه رستم‌پور ملکی

عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء (س)

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۱

سرشناسه: عبد، محمد
Abd, Muhammad.

عنوان قرارداد: المفارقة القرآنية: دراسة في بنية الدلالة، فارسی.
عنوان و نام پدیدآور: پژوهشی در ساختار معناشناسی قرآن: جلوه‌هایی از تناقض ظاهری در عبارات‌های قرآنی/

تألیف محمد العبد: ترجمه رقیه رستم‌پور ملکی.

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری: ۱۹۲ ص.

شابک: 978-964-00-1496-7

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: قرآن - بررسی و شناخت.

موضوع: تناقض در قرآن.

موضوع: معنی‌شناسی.

شناسه افزوده: رستم‌پور ملکی، رقیه، ۱۳۴۷ - مترجم.

رده‌بندی شنگره: ۱۳۹۱، پ ۲ ۶۵۲/۲ BP

رده‌بندی دی‌رجی: ۲۹۷/۱۵۶

شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۲۷۵۷۸

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۴۹۶-۷

این کتاب ترجمه‌ای است از
محمد العبد، المفارقة القرآنية: دراسة في بنية الدلالة، القاهرة: مكتبة الآداب، ۱۴۲۶.

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹۱

پژوهشی در ساختار معناشناسی قرآن

© حق چاپ: ۱۳۹۱، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

مؤلف: دکتر محمد العبد

مترجم: دکتر رقیه رستم‌پور ملکی

ویراستار فنی: امیرحسین قانع

طراح جلد: محمدرضا نبوی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: طرفه، تلفن: ۵۵۲۶۹۲۸۷-۸

شمارگان: ۱۵۰۰

بها: ۴۵۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

۷	مقدمه مترجم
۹	مقدمه چاپ دوم
۱۱	مقدمه چاپ اول
۱۷	بخش اول: چارچوب نظری تناقض ظاهری
۱۹	فصل اول: مفهوم تناقض ظاهری
۳۹	فصل دوم: تناقض ظاهری و معنای معنا
۳۵	فصل سوم: ناسازواری و سیاق
۴۳	بخش دوم: ناسازواری در متن قرآن
۴۵	پیشگفتار
۴۷	فصل اول: ناسازواری موسیقایی
۶۱	فصل دوم: ناسازواری لفظی
۹۱	فصل سوم: ناسازواری حکایت یا ایهام
۱۱۵	فصل چهارم: ناسازواری ساختاری
۱۲۳	فصل پنجم: اشاره (کنایه)
۱۳۳	فصل ششم: ناسازواری مفهوم یا تصور
۱۵۷	فصل هفتم: ناسازواری فرایندهای حرکتی
۱۷۷	واژه‌نامه
۱۸۷	منابع عربی
۱۹۱	منابع لاتین

مقدمه مترجم

خداوند متعال را بسیارمستغفرم که توفیق داد گامی هرچند کوچک در جهت معرفی پژوهش‌های قرآنی کارآمد در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای بردارم. کتاب حاضر ترجمه اثر ارزشمند آقای دکتر محمد العبد، با عنوان *المفارقة القرآنية (دراسة في بنية الدلالة)* می‌باشد. مؤلف، استاد زبان‌شناسی دانشکده زبان‌های دانشگاه «عین شمس» مصر است که آثار و تألیفات گوناگونی در حوزه زبان‌شناسی و مطالعات قرآنی دارد.

محتوای علمی - پژوهشی متن و نو بودن رویکرد نویسنده، از انگیزه‌های انتخاب این کتاب برای ترجمه بوده است. در این کتاب، نمونه‌هایی از تناقض‌های ظاهری قرآن با نگاهی به مطالعات گذشته و پژوهش‌های نوین در حوزه معناشناسی گردآوری شده است.

همان‌گونه که مؤلف نیز در مقدمه کتاب حاضر اشاره کرده، این اثر ازجمله اولین تلاش‌های علمی در این حوزه می‌باشد که در برخی موارد خالی از اشکال نیست.

لازم به ذکر است در روند ترجمه اصطلاح «المفارقة» با تعدد واژه‌های معادل مواجه شدیم که هرکدام از آن‌ها، گستره معنایی خاصی را دربرمی‌گرفت؛ ازجمله می‌توان به: تناقض ظاهری، متناقض‌نما، ناسازواری، پارادوکس، وارونه‌گویی و... اشاره کرد. با توجه به دامنه این پژوهش که اختصاص به آیات قرآنی دارد، مترجم معادل «تناقض ظاهری» را برگزیده و به فراخور متن و محتوای کتاب، از

برخی اصطلاحات نیز کمک گرفته است.
در پایان بر خود واجب می‌دانم که از زحمات همکاران گرامی مؤسسه انتشارات
امیرکبیر تشکر و قدردانی نمایم. همچنین از مساعدت بی‌دریغ دانشجوی عزیزم
سرکار خانم الهام عارفی‌پور که زحمت بازخوانی متن را کشیدند کمال سپاس و
تشکر را دارم.

رقیه رستم‌پور ملکی

پاییز ۱۳۹۰

مقدمه چاپ دوم

برخی از متون ادبی و یا غیر ادبی، از نظر استراتژی و یا تکنیک معنایی دارای تناقض ظاهری هستند؛ اما در هر دو حالت، کارکرد تناقض ظاهری در سیاق‌های ارتباطی مناسب، به گونه‌ای است که دیگر تکنیک‌ها و استراتژی‌های معنایی، قادر به بیان آن نیستند.

این کتاب در سال ۱۹۹۴م، برای اولین بار منتشر شد. از آن زمان تاکنون، جز چند مورد، کسی از پژوهشگران جدید به بررسی کارکرد تناقض ظاهری در گونه‌های مختلف زبانی، نپرداخته است. به علاوه، از زمان انتشار این کتاب تاکنون، هیچ پژوهشی در زمینه بررسی تناقض‌های ظاهری قرآن از منظر زبان‌شناسی متن و تحلیل گفتمان، انجام نشده است.

براین اساس، ارزش و اهمیت چاپ دوم این کتاب روشن است. این بار نیز امیدوارم پژوهشگران تلاش خود را صرف کشف ابعاد اعجاز و آژگانی قرآن در عصری کنند که در آن شاهد پیشرفت پیوسته رویکردهای زبان‌شناسی هستیم. درواقع، در چاپ جدید این کتاب، خود را مرهون الطاف برادر بزرگوارم، استاد احمد علی حسن، مدیر انتشارات مکتبه الآداب می‌دانم که با علم، آگاهی، اخلاق و تخصص خود، نمونه کامل یک ناشر معاصر است. خداوند به ایشان پاداش خیر دهد.

محمد العبد

قاهره جدید - ۲۴/۱۲/۲۰۰۵م.

مقدمه چاپ اول

گفتمان، دامنه گسترده‌ای دارد. گفتارها، به نوبه خود، دارای اشکال ساختاری و موضوعی فراوانی هستند. این گفتارها می‌توانند غیر مستقیم، واضح و آشکار، نادر، طعنه‌آمیز، خشن، غیر معقول، ساده احمقانه و... باشند. تناقض ظاهری یکی از ابزارهای سبک‌شناسی است که به صورت‌های گوناگون در گفتارهای قرآنی، به چشم می‌خورد. اگر بپذیریم که بررسی تناقض ظاهری در زبان‌شناسی عمومی دارای اهمیت فراوانی است، این پژوهش در زبان قرآن کریم، ارزش و اهمیتی دوچندان خواهد داشت.

تناقض ظاهری، یکی از شیوه‌های به کارگیری زبانی در سیاق درون‌متنی و برون‌متنی است. ساختار معنایی تناقض ظاهری، بر پایه تضاد میان معنای اولیه گفتار و معنای دریافتی از دو سیاق مذکور، شکل می‌گیرد؛ خواه این گفتار لفظ باشد یا مجموعه‌ای از الفاظ، عبارات، جمله و یا فراتر از آن. به چنین ساختار معنایی، «تناقض ظاهری» اطلاق می‌شود.

تناقض ظاهری، دارای کارکردهایی در حوزه گفتمان است، بدان معنا که مخاطب و خواننده را وادار می‌کند تا به منظور درک صحیح و فهم دقیق متن، هرچه بیشتر با آن گفتار، ارتباط برقرار کنند. ازسوی دیگر، بررسی تناقض ظاهری، سبب فهم بهتر بافت متن و ویژگی‌های خاص آن می‌گردد؛ چراکه زمینه را برای کشف پیوندهای گوناگون متنی که شالوده آن متن را تشکیل می‌دهند، فراهم می‌سازد.

از جهت ساختاری، تناقض ظاهری، نیازمند مهارت خاص زبانی است؛ به علاوه به دقت فراوان در حوزه ارتباط بین صورت و کارکرد یا به عبارت دیگر، میان کلام و مقتضای کلام، نیازمند است.

از نظر واژگانی- تاریخی، تناقض ظاهری، یکی از عوامل پیشرفت معناشناسی به شمار می‌رود. چراکه بدین وسیله، در گفتارهای طعنه‌آمیز و مانند آن، یک واژه می‌تواند به معنایی جدید متناقض با معنای قدیم خود، دست یابد.

تا آنجا که نگارنده می‌داند، به غیر از دو مقاله که به آن‌ها اشاره خواهیم کرد، تاکنون پژوهشی درباره تناقض ظاهری در زبان عربی، صورت نگرفته است. این دو مقاله^۱، با رویکرد هنری و بلاغی، به تطبیق این نظریه بر چند داستان معاصر عربی می‌پردازند؛ لذا پژوهش حاضر، اولین پژوهش گسترده‌ای است که هم از بعد تطبیقی و هم از بعد نظریه پردازی و با رویکردی زبان‌شناختی، به بررسی تناقض ظاهری در زبان عربی، می‌پردازد. به عبارت دیگر، اولین پژوهش تحلیلی همه‌جانبه در زمینه گفتمان تناقض ظاهری در متن قرآن است که چه در زمینه تطبیقی و چه روش‌شناسی، در نهایت دقت از علوم مختلفی که لازمه تحلیل می‌باشند، بهره برده است. مهم‌ترین این دانش‌ها، نظریه تحلیل گفتمان، زبان‌شناسی متن، زبان‌شناسی ساختاری به همراه زبان‌شناسی عمومی است که از قابلیت‌های مختلف تحلیلی این علوم، استفاده شده است.

آنچه در این پژوهش بدان دست یافتیم، این است که نظریه تحلیل گفتمان، مهم‌ترین و مناسب‌ترین پایه نظری در زبان ناسازواره است که می‌توان چارچوب تطبیق و تحلیل و تفسیر را بر آن بنا نهاد؛ چراکه تناقض ظاهری در اصل، پدیده‌ای متنی است و تحلیل گفتمان نیز، در اصل، یکی از رویکردهای بررسی زبان است و زبان نیز متنی در سیاق کلام^۲ می‌باشد.^۳

۱. این دو مقاله، از مراجع این پژوهش هستند و عبارتند از: «المفارقة» (تناقض ظاهری) دکتر نبیله ابراهیم و «المفارقة فی القص العربی المعاصر» (تناقض ظاهری در داستان پردازی معاصر عربی) دکتر سیزا قاسم که هر دو در مجله فصول به چاپ رسیده‌اند.

2. A text in context

۳. این موضوع در پژوهشی از نگارنده با عنوان «نظریه تحلیل گفتمان» به تفصیل، مورد بررسی قرار گرفته است.

کسانی که با نظریه تحلیل گفتمان آشنایی دارند، می‌دانند که این اصطلاح در علوم مختلفی نظیر بلاغت، زبان‌شناسی کاربردی، زبان‌شناسی صورت‌گرا، زبان‌شناسی اجتماعی، زبان‌شناسی روان‌شناختی، روان‌شناسی معرفتی و حتی در حوزه آموزش و نگارش و زبان‌شناسی متن، تعبیر گوناگونی دارد. روش این پژوهش، در چگونگی تحلیل گفتمان، تا حدودی به زبان‌شناسی کاربردی و زبان‌شناسی متن، نزدیک شده است. از منظر زبان‌شناسی کاربردی، تحلیل گفتمان، به بررسی ارتباط میان صورت و کارکرد آن در واحدهای زبانی بزرگ‌تر از جمله یا گزار، می‌پردازد. در موارد نادر نیز، به بررسی واحدهای کوچک‌تری مانند یک پاراکراف در زبان نوشتاری و یا یک گفتگوی کوتاه در زبان گفتاری، مبادرت می‌ورزد.

از نظر زبان‌شناسی متن، تحلیل گفتمان به معنای بررسی ساختار متن است که معمولاً به کشف انواع اسلوب‌ها و یا بررسی ویژگی‌های زبانی مختص آن متن، می‌پردازد.

علی‌رغم آنکه ویژگی‌ها و اهداف در مطالعات نحوی، واژگانی، بلاغی، تفسیر و علوم قرآنی، با یکدیگر متفاوت هستند، با وجود این، این علوم با متن قرآن و به واسطه قرآن، به شکوفایی رسیدند؛ لذا در تحلیل گفتمان تناقض ظاهری در متن قرآن، تنها در صورتی یک تحلیل کامل زبانی است که از قابلیت‌های تمامی این علوم، بهره گیرد. این موضوع، مسئله مهمی است و این پژوهش تا حد امکان، تلاش خود را در این زمینه، به کار برده است.

بی‌شک، این پژوهش در پی کشف ساختارهای اثرگذار در متن و بیان اهمیت مفاهیم یا ویژگی‌های گفتاری و تأثیر آن در مشخص کردن قالب‌ها و سبک‌ها و ویژگی‌های ساختار گفتمان از نظر شناختی و سبک‌شناسی است.

روشن است در این زمان که لزوم ارتباط با پژوهش‌های گذشته حس می‌شود، گسست پژوهش‌های جدید از پژوهش‌های قدیمی، نه تنها به اصل پژوهش آسیب می‌رساند، بلکه از ارزش و اعتبار آن در تشکیل ساختاری استوار در آن حوزه نیز می‌کاهد. بنابراین اصول نظری و گسترده‌ی دامنه تطبیق، زمینه‌ساز

ارتباط با گذشته و پی‌ریزی آن بر مبنای شیوه‌های جدید می‌باشد. این ارتباط، علاوه بر آنکه در عرصه تطبیق مفید است، قادر خواهد بود تا مستندات نظری و فکری اصیل را نیز نمایان سازد و بدین سبب ارتباط ما با متن عمیق‌تر شده و شناخت ما نسبت به آن، افزایش خواهد یافت. در این صورت است که پژوهش ما، صرفاً نکل مطالب نیست، بلکه یک پژوهش مفید و ساختاری است. بیان سخن جاحظ در اینجا خالی از لطف نیست: «وقتی شنیدی که کسی می‌گوید: گذشتگان برای آیندگان چیزی به جای نگذاشتند، بدان که او نمی‌خواهد رستگار شود.» من نیز کار خود را با علم به اینکه هر زمانی ابزار خاص خود را می‌طلبد و پژوهشگر نباید به حوزه‌ای وارد شود که در آن تخصص ندارد، آغاز می‌کنم.

به هر حال، این پژوهش شامل دو بخش است:

بخش اول: چارچوب نظری که شامل سه فصل است. در فصل اول به بیان مفهوم تناقض ظاهری پرداخته‌ام. فصل دوم به ارتباط میان تناقض ظاهری و معنای معنا، اختصاص دارد. در فصل سوم، نگاه ما به تناقض ظاهری در پرتو سیاق بوده است.

بخش دوم: پژوهشی تطبیقی در ناسازواری‌های قرآنی است که هفت فصل دارد. این فصل‌ها شامل انواع مختلف تناقض ظاهری است که خود، آن‌ها را استخراج کردم و نمونه‌های آن را از متن قرآن، مورد تحلیل قرار داده‌ام. این هفت نمونه عبارتند از: تناقض ظاهری موسیقایی، تناقض ظاهری واژگانی، تناقض ظاهری گفتار یا ایهام، تناقض ظاهری ساختاری، اشاره، تناقض ظاهری مفهوم یا برداشت، تناقض ظاهری فرایندهای حرکتی.

نویسنده در انتخاب نمونه‌های قرآنی و تحلیل آن‌ها، علاوه بر بهره‌گیری از سیاق‌های گوناگون، از آواشناسی، نحو و گفتمان نیز استفاده کرده است. در بخش آواشناسی، فونتیک، هجاها و گروه‌های موسیقایی مورد نظر بوده است و در نحو، تک‌واژها، کلمات، گروه‌های واژگانی، عبارت و جمله طولانی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بخش گفتمان نیز، گفتار، کارکرد یا مضمون و روابط ساختاری و معنایی میان واحدهای کوچک که در ساختار زبانی بزرگ‌تر از جمله

قرار دارند، مورد نظر است. منظور از سیاق در اینجا، سیاق زبانی و غیر زبانی می‌باشد.

بدون شک، پژوهش در زمینه تناقض ظاهری قرآنی، یک کار بنیادین است؛ چراکه پژوهش در زبان قرآن، فراتر از زبان عربی و فصاحت و بلاغت آن است. از سوی دیگر، پژوهش در زبان قرآن کریم، علی‌رغم تلاش‌های بالارزش گذشتگان در این خصوص، بسیار ارزشمندتر از چیزی است که زبان‌شناسی کنونی عربی، بدان می‌بالد. شایسته است که نخبگان زبان‌شناسی و سبک‌شناسان معاصر، عزم خود را برای پژوهش در زبان قرآن کریم، به کار گیرند تا بدین وسیله از دریای بی‌کران آن بهره جویند.

این پژوهش، ادعا نمی‌کند که خالی از نقص است؛ اما همین کافی است که باب جدیدی را در حوزه مطالعات زبانی قرآن گشوده است که می‌تواند تا حدی برای خوانندگان و پژوهشگران مفید باشد. اگرچه در این پژوهش، برای تحلیل تناقض ظاهری، تنها به ساختار و معنا اکتفا شده است، اما پرده از برخی اسرار اعجاز لغوی قرآن برمی‌دارد. در پایان، خدا را سپاس می‌گوییم و توفیق حرکت در مسیر درست را مسئلت می‌نمایم.

محمد العبد

۱۴۱۵ هـ. / ۱۹۹۴ م.